

Малюнок Тамари Єлістратенко

Амос 03

З івриту переклали Віктор РАДУТСЬКИЙ
та Анатолій ГРИГОРУК

ДО САМОЇ СМЕРТІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

1

Спершу захвилювалися села. Лихі знамення з'являлися що не день у місцях нужденних. Старий селянин, споконвічний мешканець Галана, постеріг між хмар ніби вогненну колісницю. Забита жінка з Саро лементувала добірною латиною. Подейкували про залізний хрест на ветхій церковці, що три дні палахкотів зеленим полум'ям і не згорав. А був іще сліпий селюк — йому явилася вночі Мати Божа побіля джерела; і коли святі мужі напоїли його вином, спромігся він описати Божественне Сяєво словами Святого Писання.

А ще відкрилися благочестивим християнам якісь підозрілі веселощі, що цими зимовими днями вирували в оселях проклятих євреїв. Коїлося щось незбагненне. Зграї нищих волоцюг, дебелих і темних, як ведмеді, з'являлися водночас в різних місцях. Навіть учених мужів іноді охоплювала щемка тривога. І не стало ніде спокою.

У Клермоні, літа 1095 від Різдва Господа Нашого Ісуса Христа, прикликав Святійший Отець папа Урбан II паству Божу рушати збройним походом вивільняти Святу Землю від невірних і стражданням на довгій путі спокутувати гріхи, бо вінець страждань — то радість духовна.

Наступного року, щойно зайшла осінь, на четвертий день по тому як зібрали виноград, виступив шляхетний сеньйор Гійом де Торон з невеликим загоном васалів, челяді й просто різного наброду, вирядившись з маєтку свого в провінції Авіньйон до Святої Землі, аби прилучитися до її звільнення і зажити смирення душевного.

Окрім плісняви, що вразила виноградну лозу, всихання грон, непомірного грошового боргу, були й інші ревні причини, що подвигли шляхетного сеньйора до військової виправи. Про них пише у своїх нотатках чоловік молодий і дивакуватий, що приєднався до тієї виправи, Клод, на прізвисько Кривоплечий. По якійсь лінії доводився він родичем шляхетному сеньйорові й навіть зріс у його господі.

Клод цей — чи то годованець-спадкоємець бездітного сеньйора, чи то утриманець — був мастак у книжній премудрості, не позбавлений певної

делікатності, хоч і схильний до глибокої печалі й надмірного натхнення. Мінливий, підвладний нервовим струсам, відданий — втім, без особливого успіху — і аскезі, і хіті. Йому була властива віра в чудеса, незгасна прихильність до божевільних, у яких він мав віднайти іскру Божу; і обшмугляні книжні фоліанти, і зів'ялі селянки однаково збуджували його. Часом він викликав зневагу до себе надмірною релігійною ревністю і схильністю до чорної меланхолії, що вразила його плоть і запалила лиховісний вогонь в очах.

Що ж до сеньйора, то він ставився до Клода Кривоплечого з похмурою терплячістю й ледь стримуваною брутальністю. Навіть челядь іноді виказувала, хоч і приховану, непоштивість до прав і становища цього молодика з волоссям, що відливало сріблом; до всього, він ще був і пристрасним збирачем жіночих оздоб, а фанатична любов його до котів доходила до смішного.

З-поміж причин, що спонукали сеньйора до походу, Клод у своїх нотатках зазначає низку подій, які мали місце в рік, що передував походу:

«Напровесні року 1096 від Різдва Христового, спалахнула гріховна непокора серед васалів. Трапилися в наших володіннях вияви зухвальства й бунту: частину і так мізерного врожаю було знищено в нападі сліпої люті; сталася повінь, викрадали зброю, підпалювали стодоли, падали зорі, ширилися чаклунство й розпушта. Усе те впало на підвладні нам терени; та ще й у сусідів, у східному пониззі ріки, зросло злочинів. Отож довелося свіжою олією змастити колесо тортур і випробувати його на декому з непокірних, аби дати раду розперезаній сваволі, бо ж вінець страждань — Любов. Сімох рабів і чотирьох відьом було скарано в нас на горло. З останнім подихом вийшли на світ Божий і гріхи їхні, бо Світлом попаляється всіляка скверна.

А ще навесні явилися перші ознаки того, що в молоду пані нашу Луїзу де Бомон вселився злий дух і обернувся чорною неміччю — така сама недуга двома роками раніше звела в могилу й попередню нашу господиню.

Під кінець Великодня перебрав наш пан міру з вином; цього разу не пощастило йому при винопитті піднятися з шабля зловивості на шабель веселощів. Усе це, що звершилося, — відзначається в нотатках, — наче поробило щось нашому панові. А надто те, що сталося в останню ніч свята, коли пан розтрощив шість коштовних посудин — спадок наших пращурів — шпурляючи довершені речі в слуг, що обносили столи в бенкетному залі, аби покарати їх за провину, якої я досі не збагнув. Шпурляв він влучно, і пролилася кров. О, пан спокутував цей гріх ревними молитвами, мовчанням і постом, однак друзки розбитих кубків не стулиш, усі вони зберігаються в мене. А що зроблено те зроблено, і назад того не повернеш».

І ще з нотаток Клода Кривоплечого:

«З настанням літа, у жнива, коли збирали овес, запідозрили одного єврея-гендляря. Його засудили на смерть, як і велить закон, бо він усе затято заперечував. Спалення єврея мало трохи розвіяти нудьгу й душевне сум'яття, що гризли нас від самої весни. Але так воно вже обернулося, що встиг єврей наостанок обгидити й спаплюжити все довкруг: виригнув він із багаття на голову сеньйора Гійома страшний єврейський прокльон. І це блюзнірське діяння бачили всі, хто жив у маєтку: від недужої господині до найостаннішої затурканої служниці. І вже, звісно, годі було ще раз покарати нещасного за той прокльон, бо така вже вдача в цих євреїв — горіти на вогні лише раз.

За літо недуга ще більше підкосила нашу господиню, і вона повільно згасала. Без милосердя і любов безсила. Яке ж бо страхітливе було то видовище!.. Такими нестерпними були її муки, так часто вона кричала ночами, що сеньйор мусив хоч-не-хоч заточити до вежі цю найніжнішу квітку свого саду. Найсолодшим був Син Божий, коли прийняв страждання Свої за нас, аби знали ми й пам'ятали, що найглибшу борозну на щедрій ниві Господній прокладає найміцніший леміш — і в тому знак для нас. Удень і вночі звелів сеньйор невтомно молитися в одній із келій вежі, де мучилася наша хвора пані.

Юною днями була господиня наша, повсякчас лагідним було її біле обличчя. Тендітними були руки її, і вся вона здавалася прозорою, ніби створеною з духу, а не з плоті гріховної. Пані відходила, віддалялася від нас, підхоплена потоком, і очі наші бачили це. Інколи ми чули, як вона співає, інколи потай підбирали з підлоги її хустинку, мокру від сліз, а рано-вранці чули її

волення до Матері Божої. А після того западала тиша. Тим часом справи в маєтку погіршувалися. Верхівці полювали на боржників. Навіть васали покривали тих, хто чинив непокору.

Не стало бесід у наших кімнатах. Така ніжна й піднесена ликом була пані наша біля узніжжя хреста, що здалася нам якось самою Божою Матір'ю, а не тією, що вимолює її милосердя. Ніби трепетний племінчик, згасала вона, і сеньйор замкнувся в собі, все купував чудових коней, і кількість їх перевершувала ту, що потребували наші сади й виноградники; за них він віддавав ділянки лісу й сади, бо позичених грошей уже не вистачало.

А якось удосвіта почула раптом наша пані благовіст дзвонів із сільської церкви, просунула свою золотаву голівку між ґрат у проїмі вікна, а коли зійшло сонце — знайшли її в обіймах Спасителя. І досі в одній із наших кімнат зберігаються в скриньці її сандалі, два маленькі браслети й чудовий зелений хрестик з перлами, що вона носила на шиї».

З іншої нагоди подибуємо в нотатках цього сеньйорового родича інші невиразні і суперечливі розмірковування, писані латиною, нервово й поривчасто. Ці розумування досить безладні, та наведемо одне з них:

«Неживі предмети мають стосунок до нас. Мова тихих знаків поєднує речі. Листок не впаде додолу, якщо його не торкнеться Намір. Достославна людина, — як-от шляхетний мій пан сеньйор Гійом де Торон, — коли на коротку мить полишить справи, то несподівано й він відкриється мові знаків. І коли не сподобиться він милосердя, вразять знаки нутроці його, ніби Ерес Астрофідіас: таємна отрута, що вбиває напевне. Наприклад: розпач безкраїх рівнин, пропалених південним сонцем, без натяку на живу душу. Пахощі вітрів. Супокій лісів. Зачаєна в них ворожість. А може, спокуса моря. Чи ніжне й гірке німування далеких-далеких гір. І, мабуть, так уже влаштовано досконалу людину: зупинитися посеред життєвого шляху, ближче до вечора, коли затихає вітер, зупинитися й напружено слухати, напружено дослухатись на межі своїх сил; і поки дослухаєшся — гризе й гризе собі душу, ніби впиваючись у неї зубами.

Через усі ці причини, та ще через причини, яких не переповісти словами, і виступив Гійом де Торон до Святої Землі. Бо надумав взяти участь у звільненні її і цим здобути собі спокій душевний».

2

Похилившись у сідлі, як натомлений мисливець — обличчя наче витесане з каменю, череп великий і широкий — вів сеньйор свій загін через провінції у верхів'ях Рони, простуючи до міста Етьєна. Там, в Етьєні, збирався він перервати свою подорож і затриматися на день-другий. Клод Кривоплечий гадає, що сеньйор прагне усамітнитися для молитви в соборі, дістати від єпископа благословення в дорогу, прикупити фуражу та зброї. Можливо, він хотів найняти собі кількох супутників — вільних рицарів, фах яких — війна. Небезпекою повняться дороги поза міськими мурами, і мечем доводиться прокладати шлях силам Благочестя.

Сеньйор їхав верхи на кобилі, що звалася Містраль. Поки що неквапом. Та це була не стриманість, навіть не вмиротвореність після того, як довірив провидінню душу свою; то було повільне змушнення упродовж шляху.

Кобила Містраль — створіння дебеле, ширококосте, як і її господар. На перший погляд скидалася вона на робочу конячину: годі було її розбуркати, якась удавана сумирність вбачалася в кожному її порухові, якась внутрішня стриманість, супокій чи замрія — мало не благочестя.

Та коли приглянутися пильніше, от хоча б зважити на норовливість кобили, коли її сіддали чи коли розсідлували, можна було навч упевнитися, що Містраль неможливо нав'язати цілковиту покору, як неможливо й довести її до шаленства.

Всюди, і на рівнинах, і на пагорбах відчувалося, як піддесливо підповзала і ставала на силі осінь.

Виноградний дух плантацій супроводжував подорожніх увесь час. То був ніби постійний наспів, тихий, але постійний і настійливий.

Поглядові відкривалися сліди засухи й ознаки хвороби, яка вразила виноградники. На селянських обличчях закарбувалася глуха озлобленість.

Ці провінції навіть у благодатні роки звертали до сірого неба сумовитий свій лик, ніби навічно зімкнувши губи: селяни, закіптюжені пилом, струхлявілі солом'яні стріхи, грубі хрести, як сама віра в цих краях — тупа й тривка. Вервечка почорнілих копиць сіна. А в вечірніх сутінках і досвітанковій імлі розлягається колами гудіння сільських дзвонів, що ніби волали до Спасителя з правічних глибин.

Такої присмеркової пори можна було розгледіти, як прокреслювали свій лет у небі зграї птахів. А ще — їхній раптовий крик. У всьому дедалі зриміше проступала тяжка, ущільнена реальність, і водночас у ній відчутно пульсувала якась легка невиразна ідея.

Усе, а надто здивована мовчазна покірливість тілистих селянських дівчат, що закликали на безпечній відстані й дивилися на кавалькаду верхівців, — хто як хотів міг витлумачувати те, що відбувалося.

А що ж Гійом де Торон? Чи обходили його такі думки? Про те годі було судити з його вигляду. Нечасті короткі накази, що їх віддавав сеньйор, свідчили про його внутрішню відстороненість. Він наче поринув у розв'язання якоїсь геометричної задачі або настирливо перевіряв обчислення, де підрахунок не сходився з відповіддю. Автор нотаток, Клод, часто позирав на свого мовчазного володаря і схильний був іноді думати, що сеньйор віддався філософським роздумам чи очисній аскезі.

Словом, не раз бувало, що сеньйор не відповідав на те, про що його запитували, а відповідав, коли ніхто ні про що не запитував. Подеколи він тільки кидав: «Біжи. Клади. Зараз. Подай. Вперед».

Команди ці легко могли спантеличити тих, хто мав їх виконувати; тим більше що закрадалася думка, ніби повелитель ось-ось порине в сон чи на превелику силу долає дрімоту.

Хай там як, а людина ця засвідчувала всім свою крижану зверхність. То була незаперечна вищість, вона не потребувала ні наголошення, ні якихось зусиль, бо являла собою природжену велич. І вона, ця велич, навіювала страх, змушувала мовчати, навіть коли сеньйор дрімав, наче отой натомлений вовк.

Природжена велич. У хроніці Клода Кривоплечого можна віднайти стислий опис зовнішності сеньйора і його манер на початку походу, а також порівняння — у властивому хроністові стилі — не без велемовності:

«Щиро кажучи, ватагування сеньйора Гійома де Торона було не тільки не обтяжливим і на диво вивіреном, але й позбавленим сумнівів та зайвих хвилювань. Воно нагадувало спокійну течію, що прокладала собі шлях між луків та рівнин. Без піни й намулу плинуть ці води. Нічого не вириває з корінням і нічого не руйнує. Але все, віддане на волю цих струменів, переміщується неухильно, в одному напрямі, під впливом сили аж ніяк не безсторонньої, хоч і зовсім не прихованої: течія спокійна і відворотна».

3

Кінчався третій день походу, коли досягли віруючі міської брами Етьєна.

Після того, як здали свою зброю офіцерові біля брами й сплатили чинш на діла святі та на потреби мирські, й перевірила кожного сторожа, щоб не затесався, бува, поміж прибулих хворий чи єврей, сеньйора та його людей впустили до міста. Учасники походу — репані селюки — жували бороди, м'яли їх у жменях, дивуючись мнозтву жіноцтва, купців та краму.

На площі, за трактиром «Святе Серце», учинив де Торон огляд своїм людям, звелів добряче нагодувати коней, виставив вартового до поклажі й худобини, видав по дві монети сріблом на кожного й дозволив відлучитися до світанку — «аби вдовольнити свою потребу в жінках і міцному зіллі, та ще молитвою очистити душу».

А сам сеньйор, дещо повагавшись, вирішив найперше навідатись до собору, бо над усе жадав він спокою душевного. Як і кожна людина, що сподівається чогось, не знаючи достеменно, що воно таке, відчував сеньйор якийсь тілесний

неспокій, ніби ото плоть його бунтувала і оскверняла душу лихими випарами. Важкий тілом був сеньйор, міцно збитий, опасистий, велика голова дещо похилена вперед, ніби земне тяжіння впливало на нього куди дужче, аніж на інших віруючих.

Дорогою до собору в уяві його постали видива смерті його дружин: другої, а також першої. Він споглядав ті форми, що їх прибирала смерть, як ото людина зимою вдивляється в морозні візерунки. Він не жалів дружин, ні другої ні першої, бо жодна не подарувала йому сина-спадкоємця. Та бачив, ніби увіч, що їхня смерть — початок його власної смерті. Та смерть видавалася йому місцем віддаленим, до якого ще треба дійти, можливо, видертися чи прорватися силою; таким собі вузлом, сліпим і впертим, пов'язував він слова «позбавити», «позбавитись», «запалити», «запалитися». Від літа до літа, майже день у день кров його дедалі холонула, і він не знав, що за шалена пристрасть кличе його іти мовчки туди, де панують прості поняття — Світло, Тепло, Піски, Вогонь, Вітер.

Тим часом завітав Клод Кривоплечий в одне кублице на околиці міста, вирядив якусь повію в свої шати, загорнув у плащ, дав їй до рук кинджал і розпластався біля її ніг, щоб вона топтала його ногами своїми, бо запрагнув собі тортур. Він корчився, сходив потом, кричав, сміявся, ридав, безперестану белькотів щось. У плутаних нотатках, зроблених тієї ж ночі у своїй кімнаті в трактирі «Святе Серце», не вдається він до подробиць гріха, але стисло, проте захоплено твердить про незбутню міру милосердя, скажімо, про сонце, яке навіть смердючій калюжі дозволяє відбити себе, і гадки не має відторгнути в неї своє відображення.

Достоповажний архієпископ Етьєна, людина проста, дрібненька й кругляста, сидів у кабінеті незрушно, роздивляючись свої білі долоні на столі, — а може, розглядав сам стіл, зосереджено перетравлюючи спожиту страву.

Обличчя Гійома де Торона, який несподівано постав у кабінеті, затуливши собою пройму дверей, було, як записав згодом архієпископ у своєму щоденнику, «таким похмурим, що засвідчувало граничну неухважність чи навпаки — крайню зосередженість: два душевні стани, різницю між якими, судячи з зовнішніх ознак, значно важче визначити, аніж вважають».

Після свято і меси архієпископ та його гість сіли за трапезу. Дозволили собі по скромному ковтку вина, а тоді усамітнилися в бібліотеці. Світло від десяти великих свічок у мідних свічниках вело неквапливу плутану гру на заокругленнях непорушних предметів, спотворювало риси обличчя, робило порухи перебільшеними, переводячи їх на мову сумних тіней. Архієпископ та його гість у дружній бесіді вели мову про міру смирення, про Град Божий, коней і мисливських псів, про труднощі походу та шанси на успіх, про євреїв, ціни на ліс і про те, як подаються знамення й стаються чудеса.

Незабаром рицар умовк, давши архієпископові нагоду мовити самому, і той, як занотовано вишуканою латиною у його щоденнику, «насолоджувався вкрай гречною, мудрою, хоч і незвично стриманою увагою» гостя. Нарешті, далеко за північ, при світлі танучих свічок попрохав сеньйор Гійом де Торон і, звісно, дістав від архієпископа повне й цілковите відпущення гріхів. А ще архієпископ постачив гостя деякими корисними відомостями про стан доріг, хитромудрощі диявола та про засоби, що допомагають цих хитрощів уникнути, про виток святої ріки Йордан та про Галілейське море, про єврейське золото, про мерзоти візантійців і про те, як убезпечити від них душу. Був час мовчання тіней. Із глибини мовчання втаємничено дихав шерхїт, ніби був у соборі ще хтось із зовсім іншими намірами.

Гість передав служителеві Божому грошову пожертву на потреби церкви. Попрощався. Вийшов у теплу п'ятьму, і впала на нього ніч.

Перш ніж покластися, в чистоті, на своє ложе, архієпископ, схильний до педантизму, дописав у щоденник іще кілька рядків. Примітка дещо дивна, навіть коли зважати, що запис зроблено такої пізньої пори.

«Нині я ладен заприсягтися, — пише за тверезої свідомості благочестивий клірик, — що людина ця чи й процїдила крізь зуби бодай сотню слів упродовж чотирьох годин, що їх провели ми в цьому святому місці. Дивовижно, майже неймовірно, що ми помітили це незмірне мовчання хіба тоді, як сей муж відкланявся і пішов геть. Та й мовчання його так обернулося, ніби то й не

мовчання зовсім. Уперше відтоді, як стали ми на путь Святого Служіння,— відзначає архієпископ украї здивовано,— видаємо ми християнинові відпущення гріхів і навіть благословення на дорогу без того, аби прохач вважав себе зобов'язаним висповідатися спершу хоч в одному дрібному прогрішенні з тої сили-силенної гріхів, які, на нашу глибоку печаль, виповнюють цей світ. Більше того: вкрай дивна й підозріла потайливість, з якою тримався сеньйор Гійом де Торон, спілкуючись з нами, сама собою не впадала нам в око доти, поки ця людина не полишила нас. Звісно ж, не могли ми рушити за ним і повернути його з п'тьми. Отож на нас покладено обов'язок, хоч і з запізненням, сповнити повною мірою закон, відзначивши при цьому, що це можливо, можливо цілком: ошукані ми дорогою лукавою, яка не є, звісно, дорогою християнською.

З іншого боку, наш обов'язок — і нехай він сповниться! — виявити до кінця, як і належить, усю міру милосердя, засвідчивши писемно, що мовчання, як і інші ознаки страждань, які за нашим припущенням читалися на обличчі де Торона, можна витлумачити як ознаки смирення в стражданні й духовній аскезі. Дві властивості — смирення й аскеза,— так завершує благочестивий архієпископ Етьєна свій запис,— чи не вони є вищими християнськими чеснотами? І хай змилюється над нами Бог».

4

Загін вирушив із Етьєна й попрямував на схід, до Гренобля. Перетнув річку, прокладаючи шлях у безкрайніх осінніх лісах. Осінь збиралася на силі обережно, ніби випробовуючи спершу, чи вистоять річка, пагорби й ліс, якщо навалитися на них усією могуттю.

На околицях сіл стояли селяни — німі, зігнуті, вони непорушно поглядали віддалік на той хід. Що ж до євреїв, то їм немовби подавав хто знак, бо вони заздальгідь лишали свої халупи й зникали в хащах. Здавалося, з лісового мороку євреї насилали чари, щоб нацькувати проти нас лихі сили.

Приховані й непохитні сплітаються діяння Божі, а ми, гнійна плоть і кров, наскільки ж мало дано знати нам!

Знав це тільки Гійом де Торон і на одному з нічних привалів переповів Клодові: бува, прокляття Боже явиться, наче лагідна жіноча рука, а часом благословення впаде, як безжалісний ніж. Вигляд речей і їхній взаємозв'язок — зовсім не суть речей.

Скажімо, прокляття і гнів, що їх наслав Господь на голови євреїв. Он яким досконалим зробило прокляття Боже це плем'я. Витончені і лукаві стали ці люди, і навіть рідна мова наша, витікаючи з їхніх вуст, зненацька перетворюється на хмільний трунок.

Згадка про євреїв дещо збудила сеньйора: шалений, темний намір, сутінковий, сповнений холодної радості.

Клод Кривоплечий і собі розмірковував про жінок тих таки євреїв — оксамитних сучок, гарячих, смаглявих, вологих.

Євреї, відчував Гійом де Торон, потай їдять нас поїдом — наче вода торкнулася заліза. Цей дотик ніжний, і розчиняє він непомітно. І навіть меч, наш меч, проходить крізь них, наче крізь каламутну товщу води, що повільно роз'їдає його.

Всеблагий Боже, змилуйся над паствою своєю, бо шалене воїнство скверни облутує нас, і спокуса норовить проникнути манівцями! Та віра в серцях наших пряма, холодна, самотня й напрочуд сумовита. Чи ж бачено таке, щоб єврей нишком прокрався до лав наших?

Гійома де Торона приголомшила ця несподівана підозра, але з пробудженням на нього сходило прозріння. Щось тепле почало танути в ньому, і стало сеньйорові напрочуд добре. Ніби подали йому знак чи натяк. І подумки ніби сказав сам собі: «Тут. Там. Тепер».

Дробився вигляд колони, сторчголов відбиваючись у водах річкових, або в очах спостерігачів віддалік. Вода й відстань здатні будь-який рух перетворити на достеменну комедію.

Уповодж вервечки пагорбів, зеленізна яких дедалі темнішала, з'являлися попервах троє кінних рицарів, закутаних у білі плащі. На грудях і на спині їхніх плащів були нашиті грубі чорні хрести, ніби меч прохромив людей цих, і рани їхні давно почорніли. Коні під ними — гніді, рослі. Віддалік здавалося, що підкови коней ледь торкаються землі.

За ними виступав сеньйор зі своїм почтом, оточений верхівцями в шоломах і панцирях. Був він у мисливському костюмі й сидів у сідлі на своїй кобилі Містраль так, ніби подорож верхи вже сама виснажувала його. Чи був він почасти хворий уже на цьому відтинку виправи, як пише про те Клод? Питання навряд чи доречне, бо чи не кожен знає, що недуга — то сукупність внутрішніх можливостей, яких не злічити.

Саме же Клод, на противагу сеньйорові, був помітний ще здалеку — і своїм каліцтвом, і яскравим жовтим щитом, ніби з фальшивого золота.

За почтом сеньйора поспішало зо три дюжини піхоти. За ними тяглися мули з провізією, котили кибитки на дерев'яних колесах, сунула челядь, кілька жінок, що прибилися до загону, дві корови, грабунком добуті в селян, і кози. А обабіч колони — десятки бездомних псів, худих і лютих, невгамовних і шолудивих.

І вся ця пістрява процесія сунула повз зажурені осінні поля, ніби якась невидима сила всмоктувала її в безодню.

Осінь, набравши сили, затопила все туманами, просякнула пронизливою вільгістю. Здавалося, осінь плете свої лиховісні сіті, як і потаємно замислила: густа, темна сирість у лісах, сіруваті випари в долинах. Напружений супокій тріпотів на обрії тремтливими видіннями. А дощі поки припізнилися.

Дні, ночі, години життя їх — наче сон — виправа, де відстані перетворюються на пругку матерію, здатну до спотворень. Навіть шалені вигуки радості безпутних людей довкола нічних багать миттю гуснули в просторі, відбиваючись від нього очищеними алхімією осені й меланхолією: звуки стократ тихіші й глибші за ті, що їх вивергали горлянки цих жалюгідних людей.

Траплялося не раз перед світанком, перш ніж табір струсить із себе сон у брязкоті заліза, дзенькоті острог та іржанні коней, що Клод у пориві благочестя будив свого пана до заутрені. І тоді, в години молитви, відкривався всесвіт, все підкорюючи своїм неймовірним спокоєм. То був спокій скорботи, печаль пустельних пагорбів, що й не пагорби вже зовсім, а сама душа пагорбів, знемога хмар, якій назустріч вигинається земля в такій жазі, що вже ніяке вдоволення ніколи не втолить її.

І в безодні мовчання здавалось іноді, що саме тіло пристрасно жадає свого зникнення. Прозора пара, так відчувалося, — це і є належний стан. І зійшла благодать на молільника.

5

Не раз траплялося, що п'ятьма настигала їх у лісових хащах. Тоді розкладали вони посеред табору велике багаття, оточували його щільним кільцем малих багать від страху перед вурдалаками, вовками і сатаною.

Хто підводив погляд, той бачив, як світло від вогню дробиться в гущі листя. А довкола казилося вовче виття, вуглиною блимало лисяче око, лихий птах кричав і дико сміявся. Чи, може, вітер. Або й ті, підступні, що виють голосом птаха, лисиці й вітру. І шелест падолисту вочевидь натякав на якесь вороже оточення, що кипить довкола і невблаганно стискає кільце. В облогу взято Сили Благочестя.

Прикмети близької битви першими відчули тварини: щодень пси скаженіли все лютіше, тож доводилося втихомирювати їх стрілою чи ударом списа. Серед ночі кінь раптом обривав свою прив'язь і зникав у моторошній п'ятмі, мовби прагнув обернутися на сірого вовка. Якась блудниця з тих, що прибилися до загону, зайшлася несамовитим криком і, долана злим духом чи намовою, не затихала два дні й три ночі. Поки не віддали її до рук того, чий перст торкнувся її — Сатані.

Аж ось добулися хрестоносці джерела і, спрагли, напилися самі, напоїли коней і слуг, не відаючи, що лиха порча торкнулася води. І вода ця ввергла в страждання і людей, і худобину. Невже нишком затесався поміж добрих християн підступний єврей, неville він мандрує разом із нами й на нас — прокльон його?

І села зустрічали непривітні, похмурі. Зброєю доводилося відбирати у непокірних селян харч, жінок і питво. Не раз спалахували в селах жорстокі сутички — і марно лилася християнська кров. Важка й похмура скнарість у провінціях цих. Навіть для рицарів, що ім'ям Спасителя ішли звільняти Святу Землю, не розтулять селяни своєї долоні, поки не впаде на них меч і силою не вирве милостині.

І все ж у кількох селах знайшлися жінки, що прийшли самі, коли зсутеніло, і віддалися в мовчанні. Дебелими були ті селянки й витривалі, як коні. Їхнє мовчання, кам'яну суворість, з якою вони віддавалися, пояснювали по-різному: чи то гордість, чи то скромність, чи тупість, а чи й бунт. У гарячковому нападі Клод інколи намагався повернути їх на путь праведну. Він поставав перед ними і в пориві благочестя вповідав їм про Царство Небесне, про плотську скверну, про грядуще щастя для тих, хто все віддає щиросердо. Бо хто дає, тому воздасться, а милосердний заживе ласки.

Хто перелічить ці жалюгідні села, розпорошені в лісовій стороні, по долинах, які й назв не мають, по глибоких ущелинах, огорнутих туманом, понад річками і затоками, забутими людьми.

«Така воля Божа, — мовиться в дорожніх нотатках Клода, — розпорошити паству свою аж до краю землі, щоб у Судний День повернути її і возлюбити серцем небагатьох обранців, воістину достойних».

А сеньйор керував людьми так, як правив своєю кобилою Містраль: не виказуючи ні думок, ні почуттів, проте присутність його не забувалася й на мить. Самотній він був у серці своєму. Відособлений від людей. Відмежований від цих місць. Чужий цьому лісові, холодний.

І ось із свого самотиння душа ця заговорила про потребу любові. Любити, бути любимим, належати комусь — те значить жити. Гійом де Торон відчував непереборне прагнення подолати, розтрошити певну перепону, природа якої прихована від нього доти, доки не дано буде йому народитися знов. В уривках його думок виникали образи смерті, відчуження, прориву. Як у людини, на яку тисне товща води, і вона напружує останні сили, щоб виборсатися зі страшних лещат. Але не відає, що то за вода і де її межа.

Осторонь здавалося, ніби сеньйор просто дивиться і мовчить. А він тим часом вслухався на межі сил, сподіваючись почути Голос. Боявся розтулити губи й мовити слово, аби не прогавити той Голос: адже хто мовить, може й не почути.

Та й Гійом де Торон був наділений неабиякою владою над людьми. Хоч і мовчав він, та здійснювся високо й обплів усе довкола себе, як могутня витка рослина. Обплів чітко, непомітно і всуціль. Сила його — на всьому; це тільки помилково могло здатися, що благородний сеньйор де Торон, як то іноді буває з деким із його стану, мовчазний і несміливий, коли слуги його шаліють, а він мовчить. Пильне око бачило, що стебла, які він обплів, хиляться долу, і він непомітно, як і велить його природа, згинає їх у дугу і поневолює.

Інколи перед його внутрішнім зором являвся Єрусалим, та він відганяв це видиво, бо не було втамування в ньому.

На привалах, у час молитви, в хвилини, коли люди його вгамовували спрагу водою з струмка чи вином, де Торон переводив похмурий погляд з одного на іншого, знову й знову силкуючись розпізнати замаскованого єврея.

Його раптова підозра переросла в тверду впевненість, як воно трапляється з людиною, що вважає, ніби чує здаля наспів, невиразний і грізний, якого насправді немає. А згодом мелодія починає вводити людину в оману, виникаючи раптом із неї самої, із самісінького нутра.

Він озирає своїх людей. Кожного зокрема з його гримасами та кривляннями, коли їв і коли розважався, на привалі і в поході. Та чи взагалі є сенс шукати, покладаючись лише на свої здогади? В чому воно — оте єврейське в євреях? Адже то напевне не риси обличчя, не зовнішній вигляд, а щось абстрактне,

невловиме. Навіть у наших душевних пориваннях немає відмінностей! Або так — загрозна, лиховісна сутність. Ось вона, суть зради: вросла, жита всередині. Вкоренитися, рости із самого лона. Як любов, як злягання. Може, розчинився єврей поміж нас, проник усюди, часточка тут, часточка там, і зараза гніздиться в кожному.

Якось під вечір, коли вони зупинилися неподалік від стародавніх римських руїн, що їх добивало могутнє коріння й пустка, звернувся сеньйор до Клода Кривоплечого:

— Чи писано в котрійсь із твоїх книг, що вовк здатен прикинутись вівцею, та так, що й мисливець не розпізнає?

Клодова відповідь, певно, дещо прикрашена, записана в його хроніці: «На запитання мого повелителя відповів я образно, навівши нехитру притчу, в дусі мудрості пращурів. Найсолодше яблуко найперше вразять цвіль та гниття. Вовк у овечій шкурі, з огляду на природу речей, буде більше вівцею, аніж сама вівця. І про те подано нам знак: хто обіймав Спасителя нашого, хто лишив поцілунок на щоці його, хто виливав надмірну ласку і медоточиві слова — чи не той зрадив Його за тридцять срібняків — запроданець Іуда Іскаріот? Підступний Сатана, мій пане, підступний і лукавий, а ми, добрі християни, люди простосерді. І якщо не зійде на нас Ласка Небесна — всі ми, як один, пропадемо в сітях, розкинутих біля ніг наших».

6

Був між них один чоловік на ім'я Андреас Альварес, що грав на сопілці. Весь час із слугами, жебраками та розпусницями, бо вірив, що його гра здатна піднести найтемніші душі не тільки людей, а й коней і псів. Він зрікся вина й м'яса, начепив на шию ланцюга з важким каменем, аби той гнув його до землі, бо мав себе за людину ницу. Може, прагнув він вигнати з плоті своєї гріх, який скоїв чи збирався скоїти. Він прозвав себе «Дитям Смерті» й сподівався, що вб'ють його по дорозі в Єрусалим.

Упала й на нього підозра. Звеліли йому простягти руку через вогонь, щоб вивідати суть його. Доланий страхом, а чи й радістю на порозі очищення, він розхвилювався і зросився рясним потом. А коли вийняв руку з вогню, то була вона вогка, ніби з купелі. Проступили лише слабкі опіки. Отож і думки щодо нього розділилися. Але саме тому, що Андреас репетував, ніби в нього вселилася скверна, і благував у свого повелителя смерті, його лишили живим, аби випробувати й надалі.

Було там іще троє зведених братів, з кельтів. Вони мали бридку звичку дико реготатися там, де реготати недоречно, скажімо, над здохлою лисицею чи дубом, враженим блискавкою, а то над жінкою, що заливається слізьми. На нічних привалах вони зазвичай розкладали невеличке багаття, вмошувалися коло нього й провадили тривалі розмови незрозумілою мовою, повною різких звуків.

Щонеділі ця трійця здійснювала досить похмурий ритуал: нагромаджувала купу каміння, забивала птаха і проливала його кров на вогонь, розпалений в улоговині. Певно, так зверталися вони до душі своєї матері й заклинали її.

Брати-кельти були на диво влучні стрільці, й ця їхня здатність неабияк драгувала сеньйора. Бувало, розважалися вони, стріляючи з лука у птахів в небі і першою стрілою збивали їх на льоту. Інколи жбурляли камінь у непроглядну тьму, тільки на лопотіння крил, і підбитий птах падав на землю.

Одного вечора Клод Кривоплечий заявився до них із наказом, мовляв, менше регочіть, як личить людям, що вирядилися у Святий похід. Мовляв, перестаньте варнякати своєю бридкою говіркою і покажіть, що у ваших саквах. А ще, аби впевнитися, що серед братів немає обрізаних, намислив Клод улучити мить і нишком постежити за кожним, коли йтимуть до вітру. По правді, Клод любив брати такі обов'язки, бо усвідомлював усю їхню принизливість. Сказано ж бо: зневажені возвеличаться і оступлені вознесуться.

Із Гренобля загін неквапливо простував на схід.

Сеньйор волів уникати великих шляхів, а тримався глухих путівців. Іноді

уникав навіть стежок і пробирався лісом та пустирищами. Він віддавав перевагу глушині, не дбаючи про найкоротшу путь. Гійом де Торон щоранку визначав напрямок руху — просто скакав назустріч вранішньому сонцю, поки воно не кидало проміння на його шолом з протилежного боку. Закони Всесвіту сеньйор пояснював просто: хто йде за Світлом — наближається до Святого Граду. Всією мірою Любові, відпущеною його стомленій душі, любив він Єрусалим. І непохитно вірив, що в Єрусалимі можна вмерти й народитися знову очищеним.

Ось так, поки осінь лагідно, ніби лачилась і стукала кулачком їм межі плечі, просувалися подорожні уздовж гірських пасом, намацували дорогу в тумані, помалу спускаючись із схилів у долину ріки По. Не було серед них жодного, хто хоч би раз у житті бачив море, і, певно, гадали вони, море постане перед ними, наче неозора ріка. Та якщо придивитися пильніше: на безмежно далекому березі їм усе-таки пощастить розгледіти обриси стрімких веж, неприступні мури, мінарети, німб Світла у вишині — Святе Сяєво, що сіється над Божественним Градом.

Упродовж усього походу харчувалися вони тим, що давали селяни під погрозою сили. Обходили вони міста й маєтки знатних осіб, мовби уникаючи кимось розставлених пасток.

Не раз їм траплялися колони рицарів, що й собі мандрували до Святої Землі. Сеньйор де Торон не схотів приєднатися до загонів, що переважали його силою; не зійшов і до тих, що поступалися йому і норавлили приєднатися до його загону. Яким вийшов він із володінь своїх, таким хотів і з'явитися на Святій Землі: малим, зате чистим.

Якось довелося їм мало не зброєю прокладати собі шлях. На околиці сільця Аргентерри, біля колодязя, несподівано зіткнувся Гійом де Торон з військом хрестоносців, чи не втричі більшим від його власного. То були тевтонські рицарі й сила-силенна люду, що пристав до них; їх очолював юний воїн, прекрасний і гордовитий — Альбрехт фон Брунsvік.

Хід їхній вражав пишнотою: поважні дами в паланкінах, задратованих шовком, літні пани в пурпурних вбраннях із золотими гудзиками, молоді рицарі в гостроверхих залізних шоломах із срібними хрестиками на шишаках, лакеї в оксамитових лівреях, штандарти і стяги в руках прапороносців з обличчями, наче витесаними з каменю. Було чимало й священників, блазнів, юних повій, усякої худобини й іншої живності. Уся ця незліченна рать пересувалася на возах, небачених у наших краях. Дверцята їхні прикрашали картини з життя Христа та Його Апостолів. І всі вони палали праведним гнівом — так зобразив їх художник.

Альбрехт фон Брунsvік, явивши ласку, перший спішився й відрекомендувався сеньйорові, який поступався йому родовитістю.

Велемовні вітання свої виголосив він вишуканою латиною, і лестощі були на вустах його. Вочевидь він сподівався запопасти цей загін під свою оруду.

Гійом де Торон не побажав сповнити заповідь християнського єднання, і після привітань виказав тупу впертість і навіть повівся так, ніби вітальні слова сприйняв за прощальні. Але тевтонець ледь посміхнувся і звелів стягти чужака з коня, а його загін приєднати до свого силою.

Ще він і не договорив, як забряжчали мечі, вихоплені з піхов, заїржали схарапуджені коні, по їхній шкурі пробігло тремтіння, ніби вітер збрижив у озері воду. Все зарухалось, заблищали списи й шоломи. Музики скинули враз свої інструменти й заграли з шаленою радістю. Закружляли несамовитою круговертю коні; стяги, обладунки, клубовища пилюки, ревище сурм, бойові заклики — немов величезний барвистий хоровод вихлюпнувся на похмуру рівнину. І навіть зойки вражених мечем або списом віддаля сприймалися, як згуки бенкетників. Здавалося, що всі, а надто вмирущі, ревно дотримуються певного ритуалу, не відступаючи ні на йоту.

Аж раптом рицар Альбрехт фон Брунsvік гукнув: «Стій!» Герольд за ним і собі гукнув: «Стій!» Гійом де Торон миттю підійняв забрало. Урвалася музика, і битва вщухла. Люди стояли на своїх місцях і важко дихали, намагаючись погамувати розпалених коней.

А потім почалася спільна пиятика. Сусід поїв сусіда то тевтонським зіллям, то авінйонським вином із кошлатих бурдюків. Музики без будь-якого наказу

завели іншої. Ще командир розводили найзатятіших вояк, а вже залунав сміх. Сміх і прокльони розносилися над полем бою.

Був між тевтонців цілитель, людина свята. Обійшов з помічниками бойовище, відділив пораних від полеглих. Одних перев'язали, а мертвих опустили в колодязь, перед тим вичерпавши з нього воду для загальних потреб. Вбитих не налічили й дюжини, і всі найдрібнорослі з обох загонів. Їхня смерть не потьмарила почуття братерства, що виникло і зміцніло біля спільних багать. Хто прощає, той буде прощений.

У вечірніх сутінках священники відслужили велику месу; під ніч заходилися різати худобу, потім гуртом їли й пили, благословляючи трапезу, а під ранок помінялися служницями.

Удосвіта Клода Кривоплечого, висотаного нічною п'ятикою, послали до рицаря фон Брунсвіка з п'ятдесятьма срібняками: викуп і плата за мир, бо ж людей у де Торона було менше.

Невдовзі одні християнські рицарі прощально салютували іншим християнським рицарям, і кожен загін, змайнувши стягами, рушив своєю дорогою. Коли вже стався гріх, то хіба ж не спокутовано його сріблом, молитвою і кров'ю?

А дощ, що пролився над ранок, благодатний дощ, легкий і ніжний, усе зітер своїми прозорими пальцями.

7

Наступного дня трапився їм на битому шляху єврей, мандрівний крамар. Він вів двох кіз, а через плече висів мішок. Коли вершники порівнялися з ним на схилі дороги, він і не пробував сховатися. Скинувши шапчину, усміхався з усіх сил, тричі вклонився, і кожен уклін був усе нижчий.

Колона зупинилась. Єврей теж пристав, здійняв з плеча мішок. Мовчали хрестоносці. Мовчав і подорожній, не наважуючись на слово. Стояв на узбіччі, ладен і купити, і продати, і бути вбитим або відповісти ввічливо на те, що запитають. І всміхався значущо.

Клод Кривоплечий кинув:

— Єврей.

А той відповів:

— Благословенні подорожні! Щасливої дороги.

І відразу повторив те саме іншою говіркою, бо ж не знав достеменно, яка у них мова.

Клод Кривоплечий спитав:

— Куди простуєш, єврею? — І відразу, не чекаючи відповіді, додав солодким шепотом: — А мішок. Розв'яжи-но мішок!

Клод ще не договорив, як троє кельтів, зведених братів, дико зареготали, незлобиво, а так, ніби хто полоскотав їх під пахвами.

Єврей розв'язав мішок. Схилившись над ним, дістав пригорщами якісь дрібнички — швидше за все, дитячі іграшки. І радісно торохтів:

— Усе дешево. За мідяк. А можна й обміняти на те, що нікому не потрібне.

Клод поцікавився:

— Чого ти бродиш, єврею? Нащо ти блукаєш з місця на місце?

Єврей відповів:

— Самотні ми в світі, великодушний рицарю. Тож чи може сама людина вибирати, йти їй чи не йти?

Після цього запало мовчання. Навіть брати-кельти вгомонились. Ніби власнохіть кобила Містраль зрушила з місця й винесла сеньйора на середину кола, утвореного верхівцями. Густий і терпкий кінський дух поширився довкіл. Мовчання глибшало. Невизначний жах вилився раптом у кіз, що їх єврей тримав на мотузці. Можливо, кінський дух провіщав біду, й кози сполошилися, замекали разом пронизливо, тонко, ніби ото хтось роздирав цупку тканину чи вогонь пожирав дитячу плоть.

Де й поділася стриманість. Єврей щосили штурхонував одну з кіз, а Клод штурхонував єврея.

Мандрівний крамар нараз дрібно затрусився від надсадного сміху і широко, від вуха до вуха, розтягнув рота; він увесь випромінював недоладну ввічливість, ніби не від світу цього, втираючи рукавом повиті сльозою очі. Він благав кінних рицарів змилюватись і прийняти з його рук усе — і кіз, і крам — просто як дарунок, як знак вічної дружби. Бо заповідано синам усіх народів любити одне одного по-братськи і один Бог у всіх. Так промовляв він, а його всміхнений рот серед бороди з'яв, наче рана.

Помахом руки звелів сеньйор Гійом де Торон узяти підношення. Забрали кіз, забрали мішок, і знову запала мовчанка. Клод повільно звів очі на свого пана: сеньйор дивився на крони дерев, а може, й вище, в розриви хмар над ними. Якийсь ніби шемріт прокотився листям, але відразу стих, мовби передумавши.

Раптом єврей запустив руку в складки своєї вдяганки й дістав невеличкий гаман.

— Гроші теж,— мовив єврей і простягнув гамана сеньйорові. Рицар на коні безмірно стомленим порухом прийняв дарунок, затис у долоні й зосередив на ньому пильний погляд, ніби хотів збагнути, що то за знак подається йому цією заявленою тканиною. В очах Гійома де Торона проглядав якийсь зачаєний сум. Здавалося, він вишукує щось у глибинах своєї душі, повільно поринаючи в пільму. Можливо, жаль до самого себе переповнював його. Нарешті з якимось притлумленим боєм, що межував з лагідністю, він кинув:

— Клоде!

Клод мовив:

— Це єврей.

— Я віддав вам усе,— забелькотів мандрівний крамар. — А тепер піду я, щасливий, благословивши вас.

Клод відповів:

— Нікуди ти не підеш. І нікого не благословиш.

Єврей спитав:

— Ви уб'єте мене?

Не з подивом запитав і не з острахом, а як людина, що марно шукала розгадку хитромудрої задачки, й раптом побачила, що відповідь вкрай проста.

І Клод Кривоплечий лагідно потвердив:

— Ти сказав.

І знову сповнилося все мовчанням. Зненацька в тому мовчанні долинув пташиний спів. Вражена осінню, стелилася земля в заобрійні далі, тиха й розлога, холодна й супокійна.

Кілька разів єврей кивнув головою, вгору-вниз, вгору-вниз, зосереджений, задуманий. Схоже, хотів запитати щось. І таки наважився:

— Як саме?

— Іди,— мовив Гійом де Торон. І ще за мить, із сумнівом у голосі, повторив з невимовною втомою: — Іди.

Єврей-кмарар заляк, ніби не чув. Заговорив, потім передумав. Широко звів руки вгору й разом опустив їх. Повернувся й повільно, ніби мішок і досі згинав його, побрів дорогою вниз, не озираючись. Обережно пришвидшив кроки. А на закруті дороги задріботів бігцем, петляючи й тягнучи ноги, наче хворий.

Та на повороті він раптом підстрибнув і побіг щодуху; він віддалявся навдивовиж швидко, умисне обираючи звивистий шлях і петляючи навіть тоді, як наздогнала його стріла і вп'ялася між лопаток. Він зупинився, закинув руку за спину й висмикнув стрілу з тіла. І стояв, похитуючись, обіруч тримаючи перед собою стрілу, ніби уважно вивчав її. Поки не наспіла друга стріла і, поціливши в голову, вибила першу з рук. Проте й тоді він стояв з стрілою в голові, впершись ногами в землю, мов упертий баран, що наготувався забуцати рогами ворога. Та ось єврей скрикнув, не зовсім голосно й протягло, ніби вирішив, нарешті, зректись боротьби, переломився навпіл і впав горілиць. І завмер без тремтіння й судоми.

Колона рушила далі. Андреас Альварес, сопілкар, прокреслив пальцем широкий хрест, що осінив і небо, і поле, і ліс. Жінки, з тих, що пристали до походу, затримались на мить біля холонучого тіла, одна з них нахилилася і краєм одєжини прикрила обличчя вбитого. Кров прилипла до її долонь, і жінка заголосила. Клод Кривоплечий, що від'їхав у хвіст колони, раптом відчув

приплив ревного жалю. Він ішов за жінкою, втішав її благочестивим словом і лагідним голосом, і це кожного з них трохи заспокоїло. А ще тієї ночі витрусили крамаревого мішка, і там, у купі лахміття, знайшлися браслети й сережки; а ще жіночі сандалі, досі не бачені в провінції Авін'йон, гарні неймовірно. Їхні пряжки застібалися й розстібалися у хитрий, але воістину вишуканий спосіб.

8

Осінь, терпелива сіра черниця, простягала свої стужні пальці, мовчки розгладжуючи поверхню землі. Холодні вітри задули від гір, проникали під найтепліший одяг, і від їхнього крижаного подиху клякла плоть. Удосвіта тонка прозора плівка вже вкривала поверхню вод. Видихувана пара крижаніла, осідала інеєм на бородах, синила потріскані губи.

Однак понурі осінні дощі припізнилися, і сеньйор усе сподівався добутися моря ще до того, як розкиснуть дороги. Море обіцяло йому певну переміну, якийсь перепочинок. Сподівався він побачити, як відбивається в морських водах Святий Град, невагомий, з могутніми вежами, білокам'яний, як гаряча крига, оточений скелястими горами й пустелею, промитий могутнім сонячним світлом. І за цим світлом є ще й інше світло.

Та інколи охоплював серце дивний сумнів: а чи й справді існує на землі Єрусалим, чи, може, то примарна, гола вигадка, і кожен, хто вперто шукає Град Божий, — втратить його.

Понурим і сірим здавалося все довкруз, ніби йшли вони низьким, довгим коридором. Моторошним був мовчазний сум промерзлих фруктових садів. Здавалося, простори ці відкриті навсібіч, аж до самісінького обрію. Насправді ж усе було щільно затулене. Подорожні йшли і йшли, та не проникнути, не просочитися...

Усе притлумлено листопадом. Іноді довгі години загін просувався по жухлому настилу з опалого листя. Ніби отрута, вразили людей і худобу смутком, глуха, одчайдушна нудьга, поряд з якими навіть смерть видавалася милосердям. Цей грузький, багnistий, смердючий килим, зітканий з опалого листя яблунь і гниючого сіна, на кожний крок озивався тужним шурхотом, творив виснажливу, тупу мелодію, що через кілька годин ввергала душі вершників і піших у стан мало не тихого божевілля.

Ось так, немов у лихому сні, з якого годі виборсатись, просувалася день у день мовчазна процесія обширами примарної пустелі, яка на кожен крок, на кожен порив вітру відповідала шурхотом і шелестом. Джерело душі, її життєві сили вичахали й розпадались.

Ніхто вже не сумнівався, що в таборі зачаївся єврей. На нічних привалах рицарі й слуги шпигували одне за одним; вдаючи, що сплять, стежили за кожним кроком, дослухалися до стогону й шепоту, будь-що прагнули розгадати сонні вигуки сусідів. Доходило й до кулаків. Люди засинали з ножами в руках. Плелися потаємні змови, доноси, кожен огорнув себе мовчанкою. Дехто тікав уночі, й більше його вже не бачили. Один зарівав іншого. Вбивцю знайшли і забили нагаями до смерті. Андреас Альварес ревно грав на сопілці, проте і найвеселіша мелодія краяла серце, додаючи розпачу.

Упродовж усієї путі супроводжував мандрівників сморід від замшілих сіл, солодкавий дух кінського стерва або сморід людських трупів, що гнили в полях. І хто зводив очі, бачив низькі, щільні небеса, сіризна яких мовби загусала й переходила в чорноту.

У цьому тлінному світлі навіть передзвін далеких дзвонів відлунював риданням. Самотні птахи, які ще лишалися тут, застигали на мокрому гіллі, ніби мертве царство мало-помалу поглинало їх.

Перетинали зарослі бур'янами цвинтарі, кóпаючи ногами осілі надгробні плити, поїдені мохом і лишайником, огорнуті цією важкою землею. В узголів'ї плит стояли перекошені грубі хрести — два оцупки, скріплені дерев'яним цвяхом. Від легкого дотику ці хрести розсипалися на порох.

На привалі біля колодязів не раз траплялося, що діставали воду, а зачерпували смердючий мул.

Далеко-далеко, на крутосхилах гір, у розводах туману, можна було розрізнити на мить нечіткі обриси кам'яних фортець. То були монастирі

еретиків, чи й залишки давніх укріплень, які впали ще до приходу в світ Живої Віри. А внизу, звиваючися в ущелинах, ріка та її притоки пінилися у гніві й жалю, ніби й вони силкувалися втекти звідси світ за очі.

Із сутінками на все довкола падала влада зловісної лютої самотини, неймовірних неприборканих сил, у заростях моторошно нявчав дикий кіт, озивалася лісова птаха. Краї ці поступово ставали пустою, їх ніби вкривала іржа, яка пожирала все й наближала їхню смертну годину.

І сталося так, що Єрусалим уже не здавався жаданою метою, ареною славетних подвигів. Усе перемінилося. Люди іноді порушували тривале мовчання, аби мовити: «В Єрусалим!».

І був серед них чоловік, який, переживши внутрішнє просвітлення, став розуміти, що Єрусалим, такий жаданий, — зовсім не місто, а останній зв'язок із життям на межі агонії.

9

Цей розділ Клодової хроніки виразно засвідчує могутність згубних сил, які породила, поза сумнівом, потаємна лиха суть, притаманна хрестоносцям. Їх уже не вдовольняла зовнішня сторожа, і щоночі вони виставляли й внутрішню варту. Декому з рицарів було звелено нишком підслуховувати розмови. Іншим — стежити за тими, хто підслуховує. Клод Кривоплечий мав владу віддаляти от сеньйора лихих, на його погляд, і наближати угодних. Інтриги, намови, лукаві задуми плелися щокроку. Клод, як болотяна рослина, здіймався і цвів у цій густій, затхлій хмарі підозр і мертвотного жаху. Проте і його труїв огидний страх.

Клод писав:

«Чужинець затесався до нашого стану. Щоночі звертаємся всі ми до Спасителя, а один з-поміж нас молиться брехливо, саме він ворог Спасителєві. Яюсь уночі на третю сторожу чиясь невидима рука загасила всі багаття, і в п'ятьмі закричав хтось, та такою мовою, що ніяк не схожа на мову християнську. Ворог Христовий зачаївся межі нас, вовк серед Божої отари. Рука, що загасила серед ночі багаття, насилає смерть на наших коней, і вони гинуть у страшних муках від незнаної в наших краях пошесті. Селяни, заздалегідь попереджені про наше наближення, ховають у лісових хащах харч, жінок і коней. Повсюди євреї, ніби якимись чарами, знають про наш прихід, і земля ця, така ворожа до нас, ховає їх. Зло гніздитьсь серед нас. Один серед нас — чужий. Його послано, аби запродав нас силі скверни. Змилуйся, Боже, над нами, подай нам знамення, перш ніж усі ми загинемо. І душею, і тілом. Чи не во ім'я Твоє, Господи, йдемо ми дорогою мук і страждань, чи не до Твого мандруємо Граду, і якщо не добудемося його, то де ж кінець путі нашої?»

Люди занепали духом, нажахані підступством, що корінилося серед нас; у різних закутках нашого стану знайшлися такі, хто хотів повернути коней, які лишилися, й вернутися додому в порожні. От і повелитель мій Гійом де Торон скаче весь день самотою на чолі загону й не озирається назад, ніби йому байдуже, йде за ним хто чи ні — ніби тільки він один прагне Єрусалима.

Три дні тому, вранці-рано вишикував сеньйор усіх в одну шереду — рицарів, слуг, жінок і різну наволоч, що пристала до походу; обійшов цю ватагу, вдивляючись у кожного пронизливим поглядом. І раптом звелів, щоб єврей — хто б він не був — негайно впав на коліна, цієї ж таки миті, на цьому самому місці! А далі, не зронивши й слова, повернувся до людей спиною і повільно, ніби хворий, заліз на свою кобилу.

А назавтра, вдосвіта, одну із жінок знайшли з перетятим горлом, і хрест, який вона носила на шиї, стримів з її грудей. Я сам закрити нещасній очі, витяг хреста з плоті й навіть не витер з нього кров. О Господи, куди ведеш ти стадо своє, і що буде з нами завтра й післязавтра?»

Іще дещо з нотаток Клода Кривоплечого, зроблених у дусі смирення, лагідності й незаперечного прийняття суворого присуду:

«Нині зранку прикликав мене сеньйор іти за собою. Опинившись за пагорбом, де ніхто нас не бачив і не чув, запитав мене мій володар: «Клоде, адже ти знаєш, то чого ж мовчиш?» А я присягнув іменням Христа, та ще покійною сестрою мого пана, тією, що доводилася дружиною батькові моєму ще до того,

як узяв він за дружину собі матір мою,— я присягнув, що не знаю. І через те боюся я невимовно. Тоді повелитель мій озвався далі таким голосом, що згадка про нього крає серце мені від любові й жаху:

«Клоде, хіба ж ти Клод?»

Я занотовую слова, якими день у день волав до Бога: «Господи, узри нас, гинемо ми у злі, пошли нам рятунок. Ти всечуйний і всемогутній. Незмірні гріхи наші, та вище за них милосердя Твоє. Чи ж не до Тебе, Господи, йдемо ми денно й нічно?»

Блаженний, хто вклав у молитву душу свою, і нехай із безодні волає він: є Той, хто чує його.

Через кілька днів, коли загін, обминаючи мури Тортони, рухався на схід, перестали здихати коні, й навіть холоди відпустили. Багато конячин було забрано в селян — їх прилаштували до верхової їзди, поки не добудемо щось краще. В одному селі пощастило кельтським братам вивідати чималі запаси провізії: фураж, сири, жито — і все в одному льоху; обійшлося майже без крові. Дорогою нам трапилось двоє погоничів мулів з поклажею вина, і те вино кілька днів веселило нам душу. А ще зустріли ми мандрівного ченця, і окропив він нас святою водою та обнови́в благословення церкви.

Схоже, доля нам усміхнулася. Не жаліли ми молитов і вдячних слів. Зимові дощі не тільки барилися, а й наче віддалялись: чотири дні лагідне сонце обдаровувало нас своєю благодаттю. Сеньйор роздав усім срібняки. Під час вранішніх переходів знову чувся спів, і Андреас Альварес, що грав на сопілці, видобував з неї чарівні звуки. А тим часом ми наближались до місць, де селилися євреї.

10

Наближались ми до місць, де селилися євреї, і дні наші стали світліші. Зовсім інший настрій панував у таборі: посуворішав порядок, з'явилися і моторність, і спритність; пожежі, нами ж роздмухані, запалили наші душі, мисливська пристрасть пробудила наші почуття, що доти дрімали.

На велике не зазіхали. Євреїв у містах ми лишили загонам, сильнішим від нашого. Сеньйор Гійом де Торон просувався через глухі провінції, оббираючи віддалені єврейські села, трактирників чи тих, чиї млини чаїлися в пониззі ріки. Втрапляли йому до рук і гурти євреїв-біженців чи блукачів. Однак загін не збочив з шляху свого на схід, не нишпорив з боку в бік у гонитві за втікачами, зачувши здобич. Прокладали ми одну-єдину борозну, пряму й довгу, хоч і не дуже широку. Не затримувались і не озирались, аби побачити, що здобуто, а що лишилось. Сувору повстримливість нав'язав сеньйор своїм людям, не визнаючи розгнузданої жорстокості. Годі й казати, що уникали ми розбою, ба навіть радість у передчутті розбою заборонив, і ця радість, схована всередині, лише жевріла в душах.

Клод у своїх нотатках згадує про одну єврейку, з вигляду суццю вовчицю: разом із немовлям її витягли з копиці сіна, що служила їй притулком. Жінка люто ошкірилась, й ікла її, білі та гострі, не схожі були на людські зуби. Вона засичала погрозово, ніби збиралася вжалити чи порснути отрутою. Груді її здіймалися й опускались під брунатною вдяганкою, і Клодові таке бурхливе хвилювання доводилося бачити й раніше під час несамовитих тілесних утіх. Так збуджувались і жінки, яким у видавах відкрився святий, що велів їм зійти на вогнище.

Єврейка ця і справді спромоглася розсунути межі живого кільця, яким оточили її хрестоносці. Ніхто не важився підступити ближче, де могли дістати її кігті чи ікла. Вона стояла посеред кола, і вуста її розтяглися, ніби в позіхові. Але придивившись уважніше, добре було видно, що то не позіх.

Вигнувшись, єврейка стала повільно повертатися на місці — в одній руці немовля, а друга розчепірена, ніби кігті хижого птаха. Її рухи чимось нагадували рухи краба чи скорпіона.

Клоду здавалось, що єврейка от-от стрибне, аби видряпати комусь очі. Але не так воно сталося: жінка раптом жбурнула репетуюче немовля молодшому

з кельтських братів, а сама наче мертва розпростерлася в пилюці, не зронивши ні звуку, тільки тілом її пробігав дрозд. Все це вона зробила в цілковитому мовчанні, без голосінь і лементу, хіба що з несамовитою судомністю в руках.

Клод Кривоплечий щосили тамував ридання, що підступало до горла, а тоді сліпий жагучий порив майже змусив його впасти на землю, розпластатись, цілувати її ступні, прагнучи, аби вони топтали його. Порив цей кипів у його жилах як шаленство, однак шаленством не був. Гарячі сльози котились по Клодовій бороді, коли прикінчив він ту вовчицю коротким, але могутнім ударом милосердя й тим позбавив нещасну від мук. Тепер не доведеться їй бачити моторошного видовиська, коли розтrophать голівку немовляті; видовисько це, звісно, вивільняє, але і засмучує, і вражає чутливу душу.

У тих краях єврейські поселення, наче плями, були розкидані всюди. Деякі міста широко розчахнули євреям брами, ніби й не тяжіло над ними прокляття небесне. Євреї пустили своє мерзенне коріння в найсокровенніше, висотували життєві соки й неабияк процвітали. Дивовижна сила була дана їм — висотувати й процвітати. По тутешніх селах розвелось чимало єврейських родин, які продавали й купували, ставали орендарями. І льон, і олію прибрали вони до рук. Обачно, ошадливо, невідпорно захоплювали вони вовну й віск, простягали мацаки до торгівлі пахощами та міцним зіллям, лісом і прянощами.

На перший погляд, здавалися вони спокійними, безтурботними. Та зблизька було помітно, як сіпаються м'язи на їхніх обличчях, наче в оленя, коли стоїть він зовні незворушний і тільки дрібне тремтіння шкіри видає його затамовану тривогу.

М'яко й ніжно лунала з єврейських вуст наша мова. Ніби самі собою стікалися до євреїв наші грошики — так природно котиться донизу, під гору, всяке тіло земне.

А ще дивовижнішим було їхнє вміння збирати, накопичувати, обмінювати крам у найсприятливішу для них мить, а при небезпеці — ховати одну річ в іншій. Були вони з біса спритні, як і вся їхня порода. Здавалося, сама земля стелеться їм під ноги, коли вони ступають по ній, обплутуючи все довкола наче якоюсь прозорою глейкою смолою. Дано їм було збуджувати в християн приязнь та довіру, жах чи веселощі, все згідно з їхніми задумами; вони — музики, а ми — лише сопілка в їхніх руках, ми — наче той ведмідь, що танцює.

У тих краях чимало селян покладали свої надії на євреїв. На гроші, позичені у євреїв, рицарі споряджали загони для походу на Єрусалим. Бачачи все це, знову відкрилися рани Спасителя нашого, і кров Його пролилася знову. Навіть благородні сеньйори, навіть кардинал і єпископ мали звичай запрошувати євреїв до своїх господ, і помалу, зовсім непомітно, дивись, і запродали душі свої. Знайшлися й такі, що навіть владу довірили євреям. А дійшло до того, що в краях цих деякі євреї піднесли настільки, що стачило їм сили встановити таємну владу і вразити християн язвою духовною: у двох місцях вийшли проти загону Гійома де Торона фортечна сторожа і діткнуті порчею священики, ні в що не ставлячи прокльон Божий, підняли меч, як заслону, на захист євреїв.

Одне слово, ці євреї зводили потаємне Іудейське царство тут, біля підніжжя Хреста, обплутуючи все довкола, утверджуючи владу ворожих сил над землею християнською. Якщо взяти просту притчу, з тих, що щедро розсипані в Клодовій хроніці, то скидалися євреї на гурт чужинців-менестрелів, що з гамором бредуть прадавнім лісом. Таки справді, була в їхніх мелодіях якась чаклунська сила, солодка, сповнена самоти — правди ніде діти. Та ліс має і свою мелодію, внутрішню, глибинну, і не може він довго зносити іншої.

Якось Гійом де Торон на чолі своїх людей під'їхав до купки хижок, що стояли край Аріголо, маленького сільця, де жили євреї. Як воно не раз траплялося, ті відчули наближення загону й заздалегідь утекли до лісу. Назустріч вершникам вийшов посланець, запропонувати викуп і тим зажити ласки. Його послали, щоб уберегти від вогню якийсь дім, набитий стародавніми книжками, серед яких — з його слів — були й такі, що мали тисячу літ. Єврейські книжки, писані ззаду наперед.

Посланець був худий і довготелесий, рудобородий і міцноплечий. Його поведження не виказувало, що він низького роду. Рухався він мало, ніби ошадливо, спокійно, а говорив статечно, як людина, що любить слово й знає

його. Він вийшов з оселі назустріч переднім верхівцям і запитав, хто ватажок. Ніхто ще й не відповів, а вже погляд його зупинився на сеньйорові, й він мовив: «Це він!» І, не вагаючись, рушив сягисто між коней, торкаючись їх то одним, то другим плечем. І ось він уже перед володарем нашим Гійомом де Тороном і каже:

— Я шукав тебе, мій пане. Ти ведеш цих людей?

Гійом де Торон примружився, зміряв поглядом прибульця перед собою, миттю відчувши силу, яка струмувала від нього, а тоді скривив губи:

— Ти шукав мене...

— Я шукав тебе, мій пане.

— Що ж ти хочеш, єврею? І що волієш навзамін?

— Дім, повний священних книг. А якщо тобі треба багато грошей, то візьми всі інші наші оселі. Ми платимо дзвінкою монетою.

Похмура посмішка, така рідкісна, торкнулася Торонових вуст і зникла. На мить раптом проглянуло в тій посмішці щось селянське, жадібне й огидне. Але відразу погляд його пригас, і він холодно проказав:

— Золото! Мідяки нічого не варті в місцях, куди я простую.

Чоловік відповів:

— Багато золота!

Гійом де Торон мовив:

— Ти, єврею, стій коло будинку, який хочеш порятувати від вогню, а вже вогонь, з веління Божого, сам вибере, що знищити, а що ні.

Єврей знову заговорив:

— Гаразд. Ви підпалите з південного боку, вітер, волею Божою, дме з півночі. Посеред села тече широкий струмок. І вогонь, як ти кажеш, вибере з ласки Божої, що знищити, а що лишити.

Сеньйор замислився, скупа посмішка знов ковзнула по його обличчю, ще похмурішому, ніж доти. А тоді сказав:

— Єврею, ти зовсім не боїшся. Чого ж ти не боїшся мене?

Ніби сповнившись раптової приязні, засміявся єврей сміхом, прозорим і ясним, немов його підказав внутрішній голос.

— Я даю, а ти, мій пане, хочеш взяти,— мовив він.

— А якщо я спершу візьму, а тоді вб'ю і спалю?

— Але ж ти спершу присягнеш вашим Спасителем. Поки не присягнеш — не бачити тобі золота.

— А якщо я візьму силоміць?

— І я, і ти, мій пане, під владою Сили більшої, ніж ми з тобою.

— Тоді от що,— промовив Гійом де Торон вкрай похмуро. — Віддай мені золото. Негайно. Я чую надто багато слів. Віддай мерщій!

Щойно промовив він ці слова, а вже найближчі до єврея вершники штурхнули єврея списами, ніби пробували, чи міцна кора на дереві.

Єврей сказав:

— Золото сховане в полі, а місце те поховане в моєму серці.

— Ну що ж, рушай до того місця,— звелів Гійом де Торон. — І негайно.

Єврей похитав головою, мовби здивований бруталною нетерплячістю свого співрозмовника. І мовив підкреслено спокійно, наче нетямущому простакові:

— Але ж, мій пане, ти не присягнувся. Часу у вас обмаль, а шлях неблизький.

— Рушай,— сказав де Торон,— і веди мене до дому, про який говориш.

Єврей кивнув:

— Ось він. Тут і книжки оті.

Сеньйор ледь підвищив голос і підкликав до себе Клода Кривоплечого:

— Клоде, і цю, і всі інші оселі пустити з вогнем. А єврей прийме смерть, але не відразу, він конатиме повільно, неквапом, тим часом нехай коні поскубуть траву. А челядь зажени в річку, щоб відмилася перед молитвою — вчора від них тхнуло за цілу версту.

За єврея взялися опівдні, спершу канчуками. Під вечір приклали розпеченого заліза. Тоді занурили в солону воду й розпитали про Іуду Іскаріота, про Понтія Пілата, про Каїафа, першосвященника, потім витягли його з ропи,

вихолостили, як сказано в одній книзі, що її Клод читав ще замолоду, і, як писалося в тій самій книзі, напоїли солоною водою, в яку занурювали його. Згодом взялися до пальців на руках — допитали щодо знамень і віщувань на появу Сина Божого, що їх повно в Старому Завіті. А коли сонце зійшло з земного пруга, викололи йому очі. І тоді єврей, нарешті, розімкнув уста й запитав, чи обіцяють йому наглу смерть, якщо скаже він, де закопано скарб. І Клод Кривоплечий присягнув своїм чесним словом.

Вже в сутінках відкопали скриню: єврей не збрехав — в скрині було повно добра. І сеньйор звелів Клодові виконати обіцянку, бо й година пізня, і годі відкладати вечірню молитву. Та й вогонь, що пустив село за димом, помалу згасав, а дим забивав подих і виїдав очі. Отож проткнули списом настраждане тіло: вдарили в спину, а через груди вийшло. Та єврей, стікаючи кров'ю, наосліп повз у різні боки і щось нестямно белькотів. Тоді вдарили його по голові обухом і сказали: «Вмер». Одначе єврей ще жив, він натужно дихав, з пробитих легень вихоплювались великі рожеві бульбашки й лопали на повітрі. Його знов ударили списом у груди, та, певно, схибили, не поцілили в серце. Спотворена людина несамовито сіпала задертою вгору ногою. Рицарі, що збилися довкола, втерли з чола піт, порадилися, щоб кинути вмирущого в згасаючий вогонь. Проте слуги, темні, охоплені забобонним жахом люди, боячися чарів та знамень, вперто не бажали доторкатися до нещасного.

Аж тут підійшов Андреас Альварес, сопілкар, що ходив із важким каменем на шиї, аби погамувати свою плоть. Андреас приволік жердину й, перекочуючи знівечене тіло, що й досі здригалось, зіштовхнув його в неглибоку калюжу. Єврей-посланець лежав посеред калюжі, пускаючи бульбашки. Навіть після вечірньої молитви він не затих.

Сеньйор звелів відмовитися від нічного привалу й просуватись далі при місяці, що викотився круглий, жовтий і незвично великий.

«Я дав слово,— розмірковує Клод Кривоплечий,— але не дотримав його, бо над людську силу було виконати обіцяне, і якщо був у тому перст Божий, то хто я? Листок не впаде на землю, якщо не торкнеться його Намір. Не нам дано взнати, що то Намір. Лише за Наміром Божим Спаситель наш прийняв смерть на хресті, бо в тому виявлялася воля Божа, щоб Іуда зрадив Ісуса Христа, щоб спокутував Спаситель гріхи наші і страждання наші Він перетерпів».

Ще чотири дні Гійом де Торон і його люди, сповнені віри, переорювали цей дикий край, викорінюючи з нього зловорожу силу. А на п'ятий день у лютому шалі налетіли й впали на землю рясні холодні дощі.

11

Рясні холодні дощі пролилися шалено, заповонивши землю. Небосхил ніби обрушився додола, розсипавши сірі шротини свинцю. Буря несамовито завивала в лісах, вивертала з корінням вікові дерева, зривала покрівлі, сказано здіймала озерні води.

Вітри так скаженіли, що дикі качки, втрапивши в їхню пастку, розбивалися об схили гір. Вода — стихія податлива й покірنا — раптом стискала в кулак, здіймалася і одним ударом дробила кам'яну твердь. Спінені ріки шалено рвалися із своїх річищ. А по всьому видноколу, від краю до краю, скаженіли блискавиці, викреслюючи на небі сліпучі п'яні химери. А грім і собі відповідав: «Амінь!», розкотисто й грізно.

Якось буревій зірвав дзвіницю сільської церкви, поніс її вдалечинь, і дзвін, пливучи в повітрі, дзвонив на льоту високо й одчайдушно, линуци над пагорбами, річкою і лісом, зникаючи десь у просторі.

В цій круговерті вгадувався невиразний натяк на якийсь намір чи послідовність: ці глумливі сили прагнули все заокруглити, трошачи й нищачи в шаленій течії все, що загострене, злобно мстячи кутові за те, що він такий, і згинаючи його дугою.

Буря згладжувала й округлювала купи землі, круті хвилі на озері, спини людей, що брели з останніх сил у пошуках пристановиська.

Ці невгамовні сили, вирвавшись зненацька, підім'явши під себе землю, були явно ворожі і хресту, і дзвіниці, і списові, і коневі, і людям.

Пополудні вітер перемінився, і повітря наповнилося лапатими пластівцями снігу. А після снігу вдарив град. Ще до сутінок стала білою земля. Всю ніч вогнисті зірничі вигравали на сніговій кірці. Біло-синіми спалахами сліпило це жакхе світло. А на ранок ще побільшало снігу. І що не згладила буря, згладив сніг. Земля корилася мовчки і міняла свій лик. Ніщо не противилося ворожим силам, нова влада утвердилася на землі.

В цьому блідому сяєві вимотлошена процесія, упавши навколішки в сніг, волала до Спасителя. Загублені в білосніжній пустелі, продираючись крізь клапті сірих хмар, що їх шматував вітер, дехто з них, певно, вже вбачав примарний образ Єрусалима.

12

Люди йшли і йшли, поки не смеркло. Шукали прихистку від звичайних стихій, що мордують тіло і пориваються досередини — загасити чутливу душу. Потоки дощу. Гострі леза вітру. Сліпуча білизна. Безмовність.

Все оголене. Жменька вимучених подорожніх. Виснажливий похід. Пастка.

Пополудні надибали блукачі пристанище, занедбаний монастир, зруйновану кам'яну фортецю на дальньому схилі гори. Давно колись, певно, в час мору, останні ченці повтікали звідси, щоб сконати в інших місцях.

Будівля була зведена за химерним планом, не без патини меланхолії: стрімкий замкнутий мур, що не обносив ніяких споруд, всередині якого вирито безліч приземкуватих келій, — склепінчастих без ліку нір, заплутане мереживо сходів, склепи, переходи, підвали, що спускалися в непроглядну пітьму. Була ще там похмура капела, видовжена над міру, ніби вузький, викривлений коридор, що нікуди не вів, хіба до власного кінця. У самих обрисах капели крилося щось суперечливе.

Все поточило запустіння: і товстезні кам'яні мури, і латинські написи, які між виступів і западин невиразно промовляли про воскресіння з мертвих і мерзенність всякої жадоби.

А ще на монастирській брамі можна було розібрати застереження на місцевому наріччі. Воно закликала грабіжників пам'ятати про страх Божий, посилало грізні прокляття й попереджало про чуму. Пліснява та іржа з'їли весь напис.

Гійом де Торон і його люди зламали браму і зайшли всередину. Тут сеньйор звелів вивантажити поклажу, розпалити багаття і сидіти, доки підсохнуть дороги. Сеньйор був пригнічений чи й неухажний, коли віддавав накази; він звелів зменшити роздачу припасів, подбати про коней, начистити до блиску списи, і в його наказі вгадувалися невиразні натяки на пересування по воді, про потребу термінового посольства до Візантії, про те, що глибокий сон — проста можливість розлучитися з місцем і часом. А ще додалися туманні пояснення щодо виродження виноградних грон і загнивання земного нутра, яке покрито зовнішньою оболонкою праху.

Люди не розмовляли, але стали подавати голос стіни: вриваючись у сеньйорові слова, нори, переходи, склепи вже відповідали гучною луною. Підсилені розкотистим відлунням, окремі слова звучали вкрай підозріло.

Коли Гійом де Торон умовк, запала в монастирі ще глибша тиша.

Всі стіни втрапили до пазурів поступової розрухи: хижо пожираючи гнилля, пробилися в розколинах каменю дикі пагони, набухали і зрушували кам'яні плити; підкоп здійснювався галасливо, майже на весь голос, ніби всю споруду злагодили з мозкових кісток, що їх ненаситно поглинали рослини.

І дух. Відворотний дух застояного єлею, що накопичився в заглибинах каменю.

Слуги розбрелися по келіях, безцільно заметлялися під склепінням, здивовано натикалися одне на одного в плетиві переходів, випробовуючи луну, розкоти якої виповнювали їх жахом. Вони розводили багаття просто на гратчастих вікнах, і тоді низький дим стелився по стінах і то там то сям викурював огидних плазунів, нічних птахів, страхітливих кажанів. За кілька днів годі вже було полічити всіх людей чи дати їм раду. Дехто з них, у полоні тихого

безуму блукав без смолоскипа по безконечних келіях, поки не завмирав його крик і про нього забували назавжди. Навіть лік дням було втрачено.

А крізь бійниці проглядалися безмежні володіння зими, несходимі тихі сніги, спонукувані завиванням вітру виводити мелодію пільми. Велика вода знесла всі мости. Стало зрозуміло — звідси не вибратись до настання перемін.

З ранку до смерку люди грали в кості. А коли сутеніло, розпалювали багаття, підкидали в нього зірвані з петель і порубані сокирами двері й рами. Потім попалили лежанки, лави з капели. А тоді взялися й до кроков на даху, щоб великим вогнем затулитися від лютої стужі, що рвалася у пролом покрівлі, який самі ж і збільшували.

Крокви були вологі й плісняві. Вогонь видобував із них сердите, отруйне шипіння, ніби живе життя спалювалося в ньому.

Та й від неробства й запаморочливої нудьги слуги остаточно розклалися. Гидотними вони спершу були від безпробудної п'ятики, а коли скінчилося гірке зілля, пристрасть до нього спотворила їх ще більше. З'ясувалося, що через брак селянок не вистачає усім тих розпусниць, що пристали до походу. Через них і з ними люто билися, деякі з жінок нагло віддали Богові душу, а решта втекла у сніги. Одна порішила трьох своїх товаришок, перш ніж упіймали її, зачасну в проїмі між склепами, й перетяли горло.

Навіть коли зникли ті кілька жінок, не навернулися люди на путь істинну. Закіптюжені стіни вкрилися сороміцькими малюнками. Там і сям, коли ніхто не бачив, оскверняв хто-небудь один із хрестів, тож кінець кінцем довелось вдовольнятися хрестами залізними, а дерев'яні спалити.

І тільки церковні відправи дотримувалися всіма ревно, мало не одержимо. Вранці і ввечері збиралися з усіх сховищ і підносили молитви, охоплені душевним сум'яттям. У ті дні, що за їхніми непевними підрахунками припадали на неділю, вони ревно молилися до полудня. Поринаючи в молитву, спустошені люди здригалися від ридань. Подеколи Гійом де Торон виголошував дивну, з повторами проповідь, пристрастно благаючи, щоб люди любили його, любили один одного, любили коней, що гинуть від холоду, любили плоть і кров свою, бо плоть їхня — не їхня плоть, і кров їхня — не їхня кров.

Клод Кривоплечий поступово прибирав потаємної влади, під'юджуючи декого з челяді, щоб ті підбили ближніх своїх прийти й висповідатися йому в своїх давніх гріхах. І це давало йому невимовну, тваринну насолоду. Клодові нотатки свідчать про наростання хворобливого інтересу до людського тіла, до його особливостей.

Минали дні й тижні. Кращі із хрестоносців, вершники й стягоносці, вислизнувши за монастир, зникали в снігах, шукаючи дорогу додому. А хто лишився, воювали з воронячими зграями, які теж облюбували це місце, аби сховатися від холоду. Люди збивали пташву і стрілою, і каменем, та налітали все нові й нові зграї, і душа виповнювалася відразою.

Надворі земля що не день вкривалася м'якими грузькими снігами, а ночами вітер випробовував міцність фортечних мурів, жбурляючи додолу то зрушений камінь, то хистку балку.

Але найгірше те, що й сеньйор мінявся. Милосердя опосідало його що не день. Щось дивне, якийсь сумнів, майже вишуканість з'явилися в ньому.

Пробуджуючись від довгого сну — а він любив подрімати і вдень, і вночі, Гійом де Торон підводився і брався за пошуки добрих справ. Передусім геть відкинув свої давні підозри й ніби пишався тією жменькою людей, що йдуть із ним до Єрусалима. Відтак вишукував обставини, за яких йому довелось би прощати. Якщо бачив людину пропащу, то, поклавши руку їй на плече, лагідно й тихо промовляв про мерзенність гріха. До декого з нещасних став звертатися: «Брате мій». Іноді, турбуючись про свою кобилу Містраль, поїв її з долонь і пальцями розчісував гриву. Якось зібрав усіх у спустошеній капелі, відслужив мовби месу, всиновив Клода Кривоплечого, як велять закони церкви і, якби Клод не зупинив його, всиновив би ще когось із рицарів. З вигляду був він хворий, але силою тілесною переважав усіх, навіть братів-кельтів. Спало йому

на думку спорудити якесь підвищення в дальньому кінці капели. Кілька днів викочував він каміння, підтягував важкі плити, що встеляли підлогу, та раптом усе облишив і заходився вмовляти найтемніших своїх людей, щоб ті бралися за латину й відмовились розмовляти говіркою євреїв. Якось впав він на коліна, стягнув із себе сорочку й перев'язав нею ногу старшому з братів-кельтів — вчинок той вимагав пояснення, оскільки нога зовсім не була ушкоджена, хіба що, певна річ, давно не мита.

Він потребував постійної присутності Клода Кривоплечого. Спершу просив розповісти щось із книг, де зібрана мудрість давня, потім став прокидатися в остраху, вимагаючи до себе Клода, а тоді вже й не міг заснути, якщо не клав голову Клодові на коліна. Кривоплечий своїм звичаєм був велемовним, а що стриму йому не було, то балакучий був як ніколи. День по дню влада із сеньйорових рук переходила до рук годованця, і вже Клод зажив сили морити голодом і шмагати нагаями на власний розсуд і з власної ласки. У його нотатках мовиться: «І земля, і люди, і сніг, і страждання, і смерть — все лише притча, зміст якої — Царство Небесне, куди йду я, не збочуючи ні праворуч, ні ліворуч, дорогою праведною і з піднесеним духом».

А потім снігопад угамувався. Знов заповзялися зимові дощі, важкі понурі потоки не вщухали ні вдень ні вночі. А на узвишсях почав підтавати сніг. В'язка багнюка затопила землю. Холод просяк вільготою — гнила, отруйлива студінь. Там і сям проступала дорога, що зміїлась між пагорбів. Стала драговиною дорога. Навіть у хвилини розпачу годі було й думати, щоб продовжувати похід.

А в монастирських руїнах припасів усе меншало. Траплялося, що не раз зблискували ножі, коли ділили запліснявілий харч. І ще спалахнула бридка хвороба, принизлива для всіх, що завдавала нестерпних мук.

Якоїсь ночі прокралася в монастир зграя вовків, знавіснілих від голоду. Нечутно шмигнувши темними, звивистими коридорами, вовки проникли до підвалів, роздерли останніх коней. І якби не почули вовчий дух і не прокинулись брати-кельти, не минути всім найгіршого. Кельти, скочивши на рівні, билися з хижакими списом і смолоскипом, несамовитим криком, ножем і каменем. У зблисках вогню і людські обличчя, здавалося, шкіряться по-вовчому.

Після цього випадку Клод Кривоплечий запровадив нічну сторожу. Люди збивалися в гурт і засинали серед чадних головешок. Вартові стали заслоном, щоб вовки знову не пробралися всередину, але не могли відгородити від страхітливого виття, яке доносив нічний вітер і яке проникало в самісіньку душу. А душа стискалась і стогнала у відповідь.

Якось удосвіта помітили вартові вдалині темну постать, що брела між снігів. Самотній подорожній, випроставшись на весь зріст, поволі йшов, намагаючи дорогу — високий, закутаний у чорну сутану, голову накривав капюшон. Чи то заблуканий аскет, чи мандрівний чернець. На наше гукання він не відповідав і з свого шляху не збочив. Неспішно розгортаючи м'який сніг, пройшов мандрівець повз нас, прошкуючи до далекого обр'ю. Може, був глухий чи наклав на себе обітницю мовчання. Окрім нього, не бачили тут живої душі за всю ту зиму.

А мороз лютішав, збирався на силі. Від нього людське тіло бралось пухирями. Троє коней, що уникли вовчих зубів, здохли в один день. М'ясо з'їли напівсирим — не було на чому його смажити.

Невдоволення росло й набухало, поки ще стримуване, але настроєне на зле. Слуги з палахкотливим поглядом перешіптувалися по кутках. І коли Клод Кривоплечий проходив повз них — раптово вмовкали чи квапливо струшували гральні кості. У нічній темряві розповзалися перешепти.

Якось Андреас Альварес, важачи життям, видерся на самісіньку маківку дзвіниці, що вже завалювалась. Там, у піднебессі, пощастило йому трохи підрихтувати великі дзвони й прив'язати до них нові мотузки. Він вірив, що дзвонам під силу прогнати дух скверни й повернути до добра людські серця. Та коли Андреас спустився з дзвіниці й сіпнув за мотузку — залунали раптом ущербні, знівечені звуки, від яких стигла кров. І в усіх закутках порунтаного монастиря прокотилася луна, хрипка і безжалісна.

Отож дзвонам дали спокій, а Андреасу Альваресу, сопілкарю, веліли грати якомога більше, щоб заглушити шерехи безгоміння.

Всю душу складав Андреас у гру. Ніжною ласкою оповивала мелодія слухачів. Щось сколихнулося в них і відтануло. При світлі багаття напівзатінені обличчя тих, що збилися в коло, здавалися грубими, кошлатими, похмуро освітленими відблисками полум'я. Щойно лунали перші звуки — і потріскані губи охоплювало хвилювання, наче судомачи чи мимовільний дрозж. Ніжність переповнювала слухачів. Так і камінь під крижаною корою: дихнути на нього теплом — і він мовби оживає. Андреас Альварес збудив у них якусь жадобу чи, може, приховану нудьгу. Траплялося, що хтось із слухачів раптом починав горлати, ніби його краляли на шматки. Так кричить поранений, що виринув із забуття й зненацька відчув увесь біль.

Нехитрим були ті мелодії, з тих, що побутують літом у селі. Низьким голосом Андреас заводив іноді пісень, які здебільшого мугичуть селянки, гадаючи, що їх ніхто не чує. Дехто приєднувався до Андреаса і співав з ним, ніби в ці хвилини для них заново відкривалося життя. Навіть Гійом де Торон відчував щем у серці. Цей згаслий чоловік похилив на груди голову, ніби останній проблиск світла полишив його. Він пригадав жінку, дружину свою, але не пані Луїзу де Бомон, що вмерла цього літа від чорної недуги, а ту, першу, Анну-Марію. Дівчинкою привели її й вручили йому, та й сам він тоді був юнаком. Вродлива і принишкла стояла вона на порозі його дому, а він дивився на неї, а вона — на свої черевички чи на підлогу. Йому пригадалося, як тоді в присмерку він узяв її за руку, повів по володіннях, по садах, виноградниках, по вигону — аж до лісу. Такий був предковичний звичай — водити наречену, яка ступила в твою господу. Пригадалася її сукня кольору олеандра, здивовані очі, хвилі тремтіння, що пробігали по її шкірі, ніби в полохливого лошати. Пригадав її мовчання, що затяглося, своє мовчання, радісний щебет пташок, промені призахідного сонця, які торкнулися крон дерев, квітнування садів і пахощі їх. Була весна, повільно текли води, відкриті пахощам ночі, і Анна-Марія мовчки йшла за ним. А він відпустив її руку, бо його біла пропасниця. А потім, збуджений, раптом пристрасно захотів її розсмішити й заіржав жеребцем, заскавчав по-лисячому, впав навкарачки, уподобившись ведмедеві, що женеться за сарною. Та несподівано зірвався з високого каменя просто в річку, вибрався і постав перед нею, зсутулений, вимоклий до рубця. Вона безгучно сміялася і пальчиком торкнулася до його голови, а він, мокрий, лашився, як пес, і терся мордою об її долоню. І коли губи дісталися її пальців, тут воно й сталося — Анна-Марія сказала йому: «Ти! Ти! Ти!».

Гійом де Торон склепив повіки і заплющеними очима втупився в Андреаса Альвареса, сопілкаря.

Серце підказувало йому, що місце це чуже, та і Єрусалимом не завершиться похід цей, а походом іншим. Що не добудеться він Граду Божого. Та й Андреас, цілком можливо, єврей, що нишком затесався поміж них. А може, й не Андреас, а він сам, бо істина — вона чиста, й тільки очі сліпі. Але ж і вогонь — не вогонь, і сніг — не сніг, і камінь — це думка, вітер — вино, вино — мовчання... молитва... пальці... бідь... міст... І смерть... це додому. Це доторк. Це теплий перегук дзвонів. Ти... ти... ти...

А ззовні, наперекір мелодії, що її награвав Андреас, сніг і розпач знов опускалися тихо, вкриваючи все невимовно ніжним поцілунком. Сталося так, що сеньйор Гійом де Торон урвав мелодію і мовив:

— Клоде, людина, що грає, вона не з наших.

Клод сказав:

— Батьку, ти знаєш Андреаса ще підлітком, і хіба дід його не бавився з тобою в дитинстві твоєму?

Сеньйор мовив знову:

— Клоде, чому ти хочеш приховати від очей моїх цього єврея? Він переслідує нас, через нього ми гинемо.

Андреас озвався:

— Пане мій.

І сеньйор, поринувши в роздуми, ніби здалеку промовив з жалем:

— Андреасе, ти любий мені, єврей дуже любий ти, Андреасе. І я мушу тебе вбити, щоб ти помер.

Андреас Альварес не благав пощади, лише скорчився, голова між колін, знерухомів. І сеньйор підвівся, і взяв списа, і став біля Андреаса, зіперся на спис, і очі його заплющені, задуманий був чи доланий сумнівами; зіперся сильніше, стогін вихопився з його грудей, наліг шосили, спис увігнався в його плоть, і, ніби втрапивши в невидимі обійми, впав і затих.

По сеньйоровій смерті було ще дві втечі в сніги. Багато слуг зникло, прихопивши з собою жалюгідні рештки припасів. Клод Кривоплечий, ватажок дев'яти хрестоносців, тремтячою рукою — очі палають над заслиненою бородою — занотовує: «Чудо запізнюється. До праху земного принижують Клода, до самісінького дна глибин випробовують Святого Клода, та на межі скверни висяває Світло, і я йду неухильно, досягаю Світла, очищаючись у Ньому, поки не зникне тлінна плоть».

Жах останніх ночей. Обличчя людей з гнилими зубами і губами, що з'їла стужа, вибілені нічним світлом, як черепи мертвяків. Зойки. Сміх. Стваринівши, вони зубами рвали власну плоть, падали на кошаві коліна, поклоняючись зірницям, що розпанахували ніч. Примарні видива. Прозора процесія пропливла низько над ними, злітаючись з усіх кінців застиглого простору, обриси блідих привидів.

Останньої ночі явилось знамення. У проломах покрівлі замріло легке світіння. Поодинокі зорі мерехтіли в розривах імлистих хмар, і був над зорями німб.

І ось, нарешті, без коней, без одягу й припасів, без жінок і вина — холод терзає ступні босих ніг — підвестися і йти до Єрусалима. Саме так з першопочатку належало їм вирушати в путь.

Дев'ять спотикливих тіней. Кривоплечий — попереду, за ним — Андреас, троє братів-кельтів, четверо слуг, що давно зсунулися з глузду, серед білих, від обрію до обрію, полів. Йти білою землею в узніжжі білих небес, вдалину...

Не в оселі свої вернутися — обітовані краї давно вихоплені з сердець їх. І не в Єрусалим — він-бо любов найчистіша, а не місто зовсім. Ідуть, вивільняючись од тіл своїх, ідуть, очищаючись, у саму серцевину гудіння дзвонів, і далі — у спів янголів, і ще далі, лишаючи осоружну плоть, пориваючись у глибочінь, білий потік по білій запоні, відсторонений намір, розтанула пара, а може, і вічний спокій.

Амос Оз (Клаузнер) — сучасний ізраїльський романіст, публіцист, есеїст і вчений, народився 1939 року в Єрусалимі, в родині вихідців із Західної України, що емігрували на початку 30-х років до Ерец Ізраелю. Батько його, бібліограф за фахом, довгі роки працював у Національній бібліотеці, брат діда — Йосип Гдалія Клаузнер — був видатним істориком, літературознавцем і мовознавцем, одним із ініціаторів відродження національної культури на івриті.

П'ятнадцятирічним підлітком Амос повстає проти світу своїх батьків, які належали до очолюваного В. Є. Жаботинським ревізійністського напрямку в сіонізмі, залишає Єрусалим і поселяється в кібуці (сільськогосподарський кооператив) «Хульда», де й закінчує середню школу. З 1957 року він член кібуцу «Хульда», який невдовзі посилає його в Єрусалим для роботи серед молоді. 1961 року, після строкової служби в армії, юнак повертається в кібуц, працює на бавовниковій плантації. Тоді ж друкує свої перші оповідання в журналі «Кешет» («Райдуга»), заснованому 1959 року відомим поетом і перекладачем Ахароном Аміром для популяризації кращих творів ізраїльської літератури.

1965 року Оз закінчує Єврейський університет у Єрусалимі зі спеціальності івритська література й філософія, куди був посланий кібуцним рухом, і знову повертається в кібуц, працює в полі, викладає в середній школі, пише.

Бере участь у Шестиденній війні 1967 року на Синаї та у війні Судного дня 1973 року на Голанських висотах. Відтоді Амос Оз постійно виступає з проблем арабо-ізраїльського конфлікту, борючись за компромісне розв'язання його, що ґрунтується на взаємознанні та співіснуванні обох народів, за утворення Палестинського національного осередку на Західному узбережжі річки Йордан і в Газі.

Амос Оз — автор півтора десятка книг, перекладених у двадцяти восьми країнах. Найпопулярніший його роман «Мій Міхаель» (1968) було екранізовано, і фільм, як і книжка, мав неабиякий успіх. Серед інших романів слід відзначити «Можливо, десь іще» (1966), «Торкнися води, торкнися вітру» (1973), «Гора злої ради» (1976), «Чорний ящик» (1987), який довгий час очолював список бестселерів в Ізраїлі, та ін. Він також автор кількох збірок оповідань та повістей, а також публіцистики й есеїстики; у цьому жанрі побачили світ близько трьохсот статей з проблем політики, ідеології і літератури в ізраїльській та зарубіжній періодиці.

Амос Оз лауреат багатьох престижних літературних премій, як вітчизняних, так і зарубіжних, почесний доктор ряду університетів. З 1987 року він — повний професор івритської літератури Університету Бен-Гуріона в Беер-Шеві. Нині Амос Оз живе й працює в м. Арад, в Негевській пустелі на півдні Ізраїлю.

Повість «До самої смерті» побачила світ 1971 року.